

□ موسیقی

■ شهرت مجدد بنائی در بین افاضل دهه اخیر، مرهون احیای مقام موسیقیدانی اوست که با کشف تنها نسخه باقی مانده از رساله موسیقی مشهور او، به انتشار رسید.

زندگی هنرمندانه

شرح زندگی و آثار «علی بن محمد معمار بنایی»

■ سید علیرضا میرعلی نقی

■ اشاره:

مقاله حاضر، در اصل برای درج در جزوه «ب» از جزوات «بنیاد دایرة المعارف اسلامی» (دانشنامه جهان اسلام - به ریاست عالی حضرت آیت الله سیدعلی خامنه‌ای) نوشته شده است که در اینجا، متن کامل و بدون تلخیص آن به ملاحظه خوانندگان محترم می‌رسد.

شمس‌الدین محمد لاهیجی پیشوای صوفیه، نوریخشی فارس نهاد و اشعاری در مدح او سرود (بینش و صفوت/شش - هفت). طبق مکتوبات باقی مانده، به عجب و تکبر و ریا در بین مردمان مشهور و منفور خلق واقع شد (مجالس/۶۰) و نسبت «بی پیر»ی هم به وی داده‌اند (همان/۶۰) و از آن روی از هری به عراق رفت و از عراق به آذربایجان و در تبریز، ملازم و مصاحب سلطان یعقوب خان بن اوزون محسن آق قویونلو (مجالس/۲۲۲ و حبیب‌السیر/۳۲۸). بعد از مرگ یعقوب دوباره به هرات بازگشت و در دستگاه میرنظام‌الدین علیشیرنوائی مقیم شد (حبیب‌السیر/۳۲۸). بنائی رفت و آمدها و مهاجرت‌های مکرر به دربار امیر علیشیرنوائی داشت و علت قبول و نفی متواتر او را، هزالی و اهاجی مدام او از میرعلیشیر داشتند (ریحانة‌الایب/۲۸۲ و سایر مراجع) تا اینکه از خوف مجازات علیشیر، هرات را ترک کرد و به خدمت سلطانعلی میرزابن احمد میرزابن السلطان ابوسعید تیموری (والی بخشی از ماوراءالنهر آن زمان) در آمد. بعد از آنکه قندهار به دست محمدخان شیبانی یا شیبک خان از یک تسخیر شد، بنائی نیز به او پیوست و هنگامی که شاه اسمعیل صفوی به خراسان حمله کرد و کشتار

از مردم میانه و متولد در هرات (مجالس‌النفائس/۲۳۲) و قرزند استاد محمد سیزمعمار (نفیسی/۶ و دیگر مراجع) و با نام دیگر کمال‌الدین شیرعلی بنایی هروی (نفیسی/۳۱۰) تحصیلات متداول زمان خود را تمام کرده و نخست به خطاطی پرداخته است، چنانکه در فن خوشنویسی از بزرگان به حساب آمد (مجالس‌النفائس/۶۰ و ۲۳۲) و مقدمه رساله) و به شعر و شاعری نیز پرداخته است (نفیسی/۶۸۲ و ۳۱۰/فهرست کتب خطی مجلس ع/۵۱/۳) «بنائی» نام شعری او بوده که مأخوذ از شغل پدرش است (بینش و صفوت/پنج) لیکن تخلص دیگری به نام «حالی» نیز داشته است که دیوان او با این تخلص، حاوی تتبع سبک و اشعار حافظ و سعدی است. (حبیب‌السیر/۳۲۹). در کنار همه اینها، به موسیقی توجه و علاقه کامل داشته و در مدتی اندک نزد اساتیدی که نامشان مجهول مانده، موسیقی آموخته و در فن انوار دو رساله نوشته است (مجالس‌النفائس/۶۰). گذشته از نظری دانی، از بزرگان اهل عمل و اجرا نیز بوده و در ساختن انواع اشکال و صور متداوله موسیقی مهارت داشته است (مجالس/۲۲۲). سپس طریق فقر و فنا اختیار کرده، سر ارادت بر آستان شیخ

■ نظرات بنائی در موسیقی هرچند بدیع نیست، لیکن اکمل نظرات موسیقیدانان بزرگ قبل از او نظیر عبدالقادر مراغی و صفی الدین ارموی است.

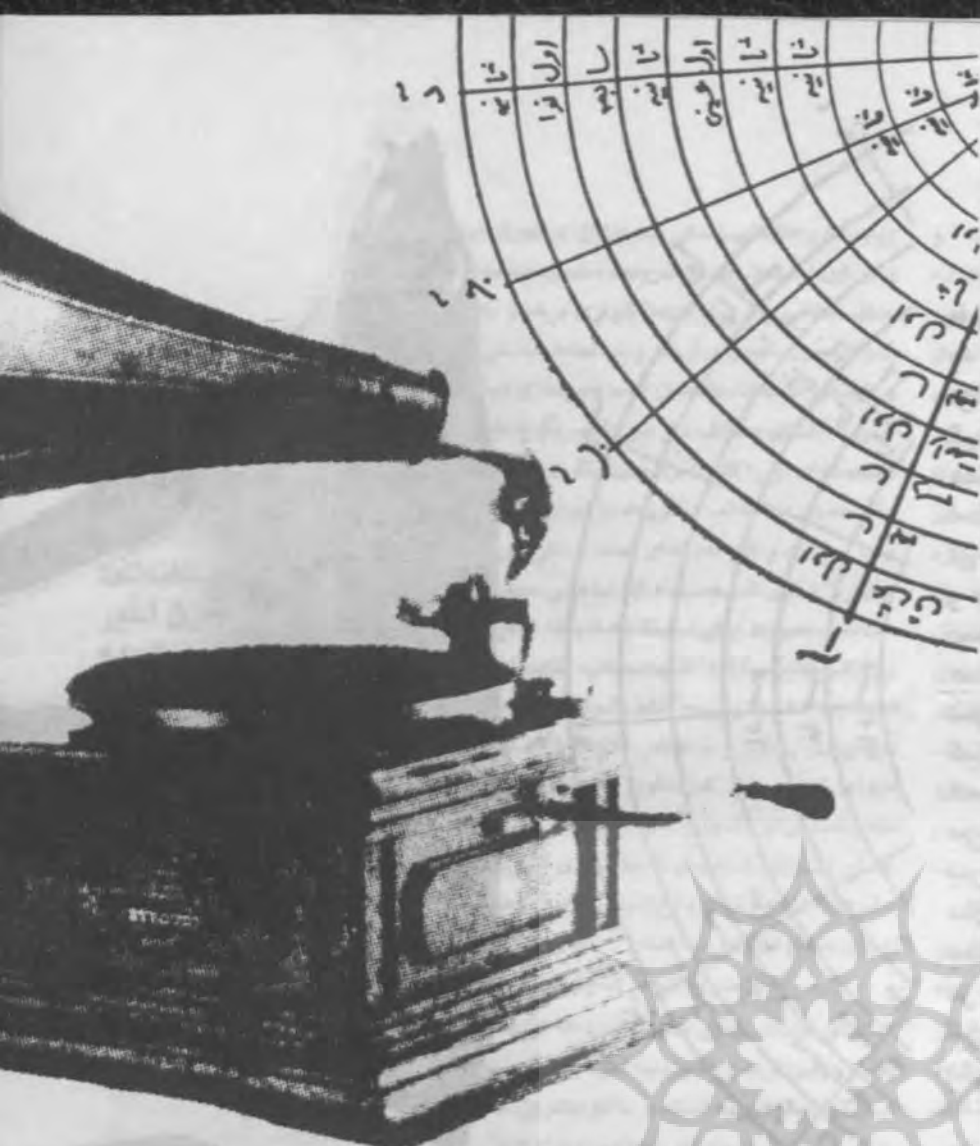
دسته جمعی اهالی را آغازید، در جنگ نزدیک مرو، شبیک کشته شد و پس از آن، بنائی همراه تیمور سلطان فرزند شبیک خان به ماوراء النهر رفت (بینش و صفوت/هفت) سرانجام در حمله ای که امیر یار احمد اصفهانی ملقب به امیر نجم ثانی وزیر اعظم شاه اسماعیل به ماوراء النهر داشت، در قتل عام آنجا کشته شد (حبیب السیر/۳۲۹). تاریخ تولد او مشخص نیست، اما تاریخ قتل او را ۹۱۸ هـ (ریحانة الادب/۲۸۲) و ۹۲۲ هـ (نلیسی/۴) نوشته اند.

از دیوان بنائی، نسخه ای در کتابخانه موزه معارف حکمه شهر مدینه (عراق) و نسخه دیگری نزد یحیی ذکاء موجود است و ذبیح الله صفا نیز نسخه دیگری از آن را که در سال ۹۳۴ در شیراز کتابت شده، در کتابخانه ملی پارس نشان داده است (بینش و صفوت/ش). منتخب آن در کتابخانه بوعلی همدان هست که توسط اسدالله مصطفوی در سال ۱۳۵۱ چاپ شده است (همان). نام او در مجموعه های خطی که حاوی تذکره، و مجمع الدواوین شعرای قدیم است، دیده می شود (فهرست کتب خطی مجلس - ج ۳/۲۵۶ - ۲۵۷ و فهرست کتب خطی مجلس - ج ۸/۵۰ - ۵۳). قصیده به زبان مروزی به نام مجمع الغرایب

در مدح سلطانعلی میرزا از اوست (نلیسی/۳۱۰) و در زمان شبیک خان لقب ملک الشعرايي را دریافت داشته است. وی در قصیده و غزل و مثنوی دست داشته و دیوان او در حدود شش هزار بیت است (ریحانة الادب/۲۸۲). منظومه بهرام و بهروز به نام سلطان یعقوب از اوست و مثنوی دیگری به نام شیانی نامه در شرح فتوحات و مناقب شبیک خان دارد، چنانکه «قاضی عسکر و صدر محترم» او نیز بوده است (مجالس النفاث/۲۳۳) قدما اشعار و آثار او را در بلاد خراسان و ماوراء النهر، «مشهور» دانسته اند (حبیب السیر/۳۲۹) اما شهرت مجدد بنائی در بین افاضل دهه اخیر، مرهون احیای مقام موسیقیدانی اوست که با کشف تنها نسخه باقی مانده از رساله موسیقی مشهور او، به انتشار رسید. این نسخه مضبوط در کتابخانه یوسف نیری، به کوشش نصرالله پورجوادی، داریوش صفوت و تقی بینش به صورت چاپ عکسی طبع شد و با مقدمه صفوت - بینش و الحاقاتی که بینش در انتهای کتاب اضافه کرده و تطابقی اصطلاحات موسیقایی زمان بنائی را با اصطلاحات امروز (فارسی - انگلیسی) انجام داده، رساله را قابل فهم و ترک می کند. قدما همگان بر مقام رفیع موسیقیدانی بنائی تأکید داشته اند و گاه برای او «دو» رساله قائل شده اند (مجالس النفاث/۶۰). رساله فعلی او مشتمل بر «دو مقاله» به اضافه یک مقدمه و یک خاتمه است و ممکن است بنا فرض قبلی منطبق باشد ولی به هر حال در اصالت و نفاست نسخه حاضر تردید نیست و مادام که نسخه دیگری به دست نیامده باید آن را نسخه منحصر به فرد رساله موسیقی بنائی دانست (بینش و صفوت/بیست و دو). برای بنائی مقام نغمه پردازی نیز قائل شده اند (مجالس النفاث/۶۰ و نلیسی/۳۱۱) در ساختن «انواع تصانیف و نقشها و نغمها و پیشرو» های معروف در بین مردمان (مجالس النفاث/۲۳۲). و همین «ذوفوننی» یا «جامع العلم والعمل» بودن بنائی، اصالت نظرات و نوشته های او را مهر تایید می دهد. مقدمه رساله بنائی، خطبه ای دارد که موجز و دارای صنعت براعت استهلال در استفاده از اصطلاحات موسیقایی است (رساله/۱ - ۴). مقدمه رساله با تعریف موسیقی آغاز می شود (رساله/۴) و بعد از توضیح درباره نغمه،

حدت و ثقل (زیری و یمی) به تعریف «بعد» (فاصله) می رسد و با بیان «جمع» و «تالیف» ملایم، ذکری از «انف» (بالادسته) و «مشط» (به معنی شانه و مجازاً: پایین دسته یا خرک) به میان آمده و با شرح تقسیم وتر (رشته یا سیم) به هفده جزء یا نغمه پایان می یابد که در حقیقت، در تداوم نظرات صفی الدین ارموی (متوفی ۶۵۶ هـ) است. قسمت اصلی و مهم رساله بنائی، همان مقاله اول است که چندین فصل را دربردارد؛ در تقسیم ابعاد، تعریف ابعاد متناظر و متفق، اسباب تالیف و تناظر ملایم، تحقیق ادوار مشهور و غیر مشهور و اسامی هشتاد و چهار (دایره که امتیازی است برای رساله بنائی نسبت به رسالات متقدم آن)، در بیان استخراج عود و اصطخاب آن، در بیان دوایر اصلیه، تشارک نغم ادوار، بیان کیفیت استخراج طبقات دوایر مشهوره از اجزاء وتر، بیان آوازا، اسامی آوازا سته (ششگانه) [که تقی بینش اسامی آنها را با اسامی امروز در ردیف دستگاههای موسیقی ایرانی تطبیق داده است (رساله/پانزده - شانزده)].

■ مقاله دوم رساله بنائی در علم ایقاع [وزن و ضرب] است که در فصل اول این مقاله، از ارکان نقرات (وتد، سبب و فاصله) بحث شده و با عنوان «در تقریر مقامات ایقاع» آمده است. عنوان فصل بعد: «ادبیات ایقاعات دوریه» مستعمل میان ارباب صناعات عملیه است و منظور، دورها یا آهنگهایی است که از ترکیب ارکان نقرات می توان ایجاد کرد. در فصل دیگر (ارشاد به کیفیت طریق استخراج الحان از وتر)، اطلاعاتی درباره کوک سیم، روش نوازندگی و انواع لحن در بردارد (رساله/۱۲۳ - ۱۲۴) و از لحاظ اصول نظری شیوه اجرا مهم است. دستور دیگر درباره سرایش کتابت قطعه موسیقی است (رساله/۱۲۴) و در فصل دیگر، هفده قسم الحان موزون را شرح می دهد (رساله/۱۲۵ - ۱۲۷) نظرات بنائی در موسیقی، هر چند بدیع نیست، لیکن اکمل نظرات موسیقیدانان بزرگ قبل از او نظیر عبدالقادر مراغی و صفی الدین ارموی است. نکته حائز اهمیت درباره رساله او، امتیاز ادبی و رعایت اختصار و ایجاز و زودفهمی مطالب است، به اضافه خوشنویسی کم نظیر رساله که با دو رنگ متمایز سیاه و سرخ (نوده و شنکرف) نوشته شده و آنرا از لحاظ خوشنویسی نیز

ممتاز می‌کند. ممارستی که کاتب این نسخه' انحصاری در زیبایی‌نگاری منسجم کلمات یا استفاده از قوانین توازن یا هندسه' سطر بندی و استقامت خطوط معمول داشته، بیشتر عنایت به شکل بودن و کرسی نشانی کلمات است، نه رسم الخطی ثابت (بینش و صفوت/ بیست و یک) و از آن رو می‌توان با مطالعه' دقیق، اصول کلی زیبا شناختی این رشته از هنرهای قدیم ایرانی را به دست آورد. امانت بنایی در شرح اقوال بزرگان قبل از او و نقل مطالبی که انحصاراً متعلق به این رساله است (از قبیل ادوار هشتاد و چهارگانه)، مقام بنایی و رساله' او را در تاریخنگاری موسیقی قدیم ایرانی، مؤکد می‌کند و اهمیت این اثر، از آن است که تنها نسخه' اصیل و پرمحتوای مکتوب موسیقی، بعد از دوره' فترت و تفکیک تاریخی - اضطراری علم و عمل در سیر تطور موسیقی ایران است. ■

■ قسمت دوم
● به مناسبت نودمین
سالگرد اولین دوره
ضبط صفحات در ایران
(۱۲۸۴ - ۱۳۸۴)

مفاهیم قدیم و مظاهر جدید

■ سیدعلیرضا میرعلی نقی

لازم به توضیح نیست که در ایران آن روزگار نیز مانند تمام کشورها در تمام زمانها، هنر جدی و موسیقی متفکرانه، جز میان معدودی از اهل اندیشه و اهل ذکر و فکر، خریدار نداشت و عامه مردم طالب همان تصنیفهای سبک و نغمات لهوی بودند. سوزن خورگی آن صفحات در قیاس با آثار جدی که همزمان با آنها پر شده، در این زمان، چنین مدعایی را تأیید می‌کند. در آن هنگام، علی‌رغم قدرت مطلقه استبدادی شاهان قاجار (که آنها هم چندان متعایل به تجاهر به فسق نبودند)، روحانیت بود که زمام امور معنوی و رهبری روحی مردم را به دست داشت و با مشاهده' تبعیضاتی که رواج دستگاه کرامافون و پخش صفحات مذکور بین مردم داشت، روی خوشی به آن نشان نمی‌داد. عبدالحسین اورنگ معروف

- ۱ - بنائی (علی بن محمد معمار): رساله' در موسیقی. (اهدای دکتر یوسف نیری) مقدمه' نصرالله پورجوادی، شرح و توضیح: تقی بینش و داریوش صفوت). تهران، مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۶۸، ۱۷۶ ص.
- ۲ - خواندمیر [غیاث الدین بن حمام الدین بن الحسینی]: تاریخ حبیب السیر فی اخبار افراد بشر (۳ج). تهران، خیام، بی ت، ۷۹۶ ص: ۲۸۶ - ۳۴۸، ۲۸۷ - ۳۴۹، ۳۷۷، ۳۷۶، ۳۴۹.
- ۳ - فهرست کتب خطی کتابخانه مجلس شورای ملی (۳ج) مطبوعات کتابخانه]. به کوشش یوسف اعتصامی (اعتصام الملک). تهران، مطبعه مجلس، ۱۳۱۱، ۳۸۰ ص: ۲۵۷ - ۲۵۶.
- ۴ - فهرست کتب خطی کتابخانه مجلس شورای ملی (۸ج) کتب خطی - فارسی منظوم]. به کوشش فخری راستکار. تهران، چاپخانه مجلس، ۱۳۳۷، ۲۷۲ ص: ۵۰ - ۵۳.
- ۵ - مدرس، میرزا محمدعلی، ریحانة الادب (۲/۱ج). تهران، خیام، چاپ سوم ۱۳۶۹، ۳۵۶ ص، مصور: ۲۸۲.
- ۶ - نفیسی، سعید، تاریخ نظم و نثر در ایران در زبان فارسی تا پایان قرن نهم هجری. تهران، فروغی، ۱۳۳۲، ج ۱، ۱۱۷۲ ص: ۶، ۷۷، ۷۶، ۳۱۰ - ۳۱۱، ۳۲۲ - ۳۲۵، ۳۵۸ - ۳۵۹، ۶۸۲ - ۶۸۳.
- ۷ - نوائی [میرنظام الدین علیشیر]. مجالس النفاث (در تذکره شعرا قرن نهم هجری، ترجمه حکیم شاه محمد قزوینی). به اهتمام علی اصغر حکمت. تهران، چاپخانه' بانک ملی، ۱۳۳۳، لاج ۲+۳۷۱ ص، مصور: ج ۱، ۶۰ - ۶۱، ۷۴ - ۷۵، ۲۲۲ - ۲۲۳، ۲۹۲ - ۲۹۳.